

CSAPODY TAMÁS *

Káddis a bori munkaszolgálatosokért

A szerbiai Borban 6000 magyar kényszymunkás dolgozott a II. világháború alatt. A színesfémekben gazdag bányavidéken a német megszállók jelentős infrastrukturális beruházások kiépítésébe kezdtek. A zsidótörvények hatálya alá tartozó magyar állampolgárokból megalakított munkaszolgálatos századok mellett egy kiségyház-tagokból álló büntető századot is kiküldtek Magyarországról.¹ A magyar Honvédelmi Minisztérium irányítása alatt szolgáló magyar századok mellett sokezer, különböző – köztük olasz és szerb – nemzetiségű kényszymunkás és hadifogoly dolgozott Borban. A kényszym munkások és a munka felügyeletét az Organisation Todt (OT),² német katonai munkaszervezet fegyveres tagjai látták el. A munkafelügyelők, a magyarok körében használt megnevezés szerint a „todisták” teljes létszámát és pontos nevüket nem ismerjük, rájuk vonatkozó dokumentumok alig maradtak fenn. A volt bori munkaszolgálatosok visszaemlékezéseiben találkozhatunk csak néhányuk vezetéknévvel.³

* A szerző a Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézetének munkatársa. Email: csapody.tamas@med.semmelweis-univ.hu.

¹ Borban a katonai szolgálat megtagadásért, hűtlenségért elítélt és munkaszolgálatra kötelezett kiségyház tagok is voltak (Jehova tanúi, reformadventisták, nazarénusok), összesen mintegy kétszázan. Pajić, Tomislav: *Prinudni rad i otpor u logorima borskog rudnika 1941-1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989. 179-197.; Csapody Tamás: *Bortól Szombathelyig. Tanulmányok a bori munkaszolgálatról és a bori munkaszolgálatosok részleges névlistája*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 2014. 17-28.

² OT (O.T., OT.): Organisation Todt német katonai munkaszervezet. Az OT szervezte, irányította és felügyelte a bori bányavidéken az összes munkát.

³ Például a következő vezetéknévük: Böhn, Burger, Brandstedter, Brenner,

A bori visszaemlékezések általában kitérnek a Borban vagy környékén végzett munka mibenlétére és a munkafelügyelők személyére. Szinte sosem felejtene el összehasonlítást tenni a todista munkafelügyelők és a magyar katonai keret magatartása között. Nagy általánosságban ennek eredményéről azt lehet elmondani, hogy az egyik oldalon a munkát megkövetelő, szigorú, olykor bottal ütlegelő, de korrumpálható és szadizmusra nem hajló todisták álltak. Ők maguk is sok esetben büntetésből kerültek Borba, maguk is megbízhatatlannak számítottak, kételkedtek a németek háborús győzelmében, gyakran szociáldemokraták, frontszolgálatra már be nem oszthatók, idősebb, esetleg nem németországi németek voltak. György Lajos bori munkaszolgálatos⁴ találóan azt jegyezte fel róluk naplójában, hogy „...a németek korrektek. Amíg dolgozunk – nem bántanak. Ha nincs ránk szükség – agyonlőnek.”⁵ A kép másik, szintén sematikus ábrázolt oldalán a szadizmusig kegyetlen, az ellátmányt elsikkasztó, minden apróságért súlyos büntetést elrendelő magyar keretlegények álltak. A todistáknak a napi norma megkövetelésén kívül nem állt más szándékában, a keretlegénység viszont hadműveleti területen lévő, katonai fegyelmező, büntető egységnek tekintette a munkaszolgálatosokat, amikor is az embervesztés megengedett. A bori visszaemlékezések gyakran visszatérő, konkrét példát is hoznak milderre. A munkaszolgálatosok a vasárnapi pihenőnapon gyakran maguk kérték, hogy kivonulhassanak a munkahelyükre. Ugyanoda, ahová hétköznapi is ki kellett menniük. A munkaszolgálatosok nem túlórázni akartak, hanem így tudtak megszabadulni a magyar kerettől, akik a munkaszüneti napon különböző, válogatott kellemetlenségeket, büntetéseket találtak ki számukra, csak azért,

Glech, Huhn, Hartmann, Lampeitel, Mágó, Roschitz, Scheidel, Scheyde, Schmidt, Schultze, Tonetti, Wallner, Woser, Winkelmann. Nem tudjuk megmondani, hogy a todisták közül ki volt vorarbeiter, arbeitsführer stb.

⁴ György Lajos, Dr. [becenév: Piros] (a. n. Schwitzer Emma; Budapest, 1926. április 16. – Budapest, 2008. október 1.) orvos, gyógyszerkutató, szerkesztő, író, környezetvédő, ökológus, a magyar zöld mozgalom meghatározó alakja, az MTA doktora.

⁵ György Lajos kiadatlan bori naplója, 1944. szeptember 17-29. 24. Örzési hely: György Péter, Budapest, magánarchívum.

hogy ne tudjanak pihenni, és szenvedést okozzanak nekik. A todisták mindennek a tudatában voltak, és vasárnap tényleges munkavégzésre nem került sor, a munkaszolgálatosok a munkahelyeiken pihenhettek.

Az alább közölt írás azonban ellentmond a todistákról és a magyar keretről alkotott általános képnek. A szerző egy todista által különös kegyetlenséggel elkövetett gyilkosság történetét írja le, miközben említést tesz egy derék kerettagról is. A munkaszolgálatos áldozat nevét a szerző nem közli, és azt nekem sem sikerült kiderítenem. Az erdélyi Beszterce környékéről származó, vállalkozó, majd gazdálkodó, kétgyermekes zsidó munkaszolgálatos áldozat becenevét, a trombita szeretetéről kapta. Így lett ő a Trombitás, és a róla szóló írás címe „A Trombitás (Aki örök emlékként a betonba temetve maradt Borban)”.⁶ Az írás szerzője a szintén erdélyi származású Bárány Elemér,⁷ aki a bori főtábor, a Berlin tábor egyik barakkjában ágy- és beszélgetőtársa volt Trombitásnak. A gyilkos vezetéknevét ugyan ismerjük, de ezen kívül alig tudunk róla valamit. A todista gyilkos, aki a munkákat a helyszínen irányító-ellenőrző vezető Fiala volt, akit a különböző bori visszaemlékezésekben hol mérnöként, hol főmérnöként, hol pedig a Siemens cég mérnökeként emlegetnek.

A Trombitás halálának történetét olyan bajtársa adta közre, akinek ismerjük a saját bori történetét is. Ez pedig éppen az ellenkezője a Trombitás történetének. Bárány Elemér életét ugyanis egy másik todista mentette meg. A két történet így alkot végül is egy egészet, a két egymással ellentétes pólus hűen fejezi ki, hogy az elkövetői oldalon is egyéni választások voltak, személyes sorsok léteztek. Borban is, a kényszermunka kegyetlen környezetében is,

⁶ *Új Kelet* (Tel-Aviv), 1986. december 5. 3.

⁷ Bárány Elemér [Bárány Meir/Meir Barany, becenev: Paszuly király] (Nagyvárad, 1906. február 27. – Naharija, 1988. december 1.), 110./59. tábori (táb.) munkaszolgálatos (msz.) század (szd.). Nagyváradai fakereskedő, épületfa-telep vezető. 1943-ban vitték Borba. Az első csoporttal indították vissza Magyarországra, és az indulást (1944. szeptember 17.) követő napokban, a Szerb-érchegységben megszökött. Harcolt a Tito partizánjainak oldalán. 1964-től élt Izraelben, Naharian volt tisztviselő. Az izraeli Magyarul Beszélők Klubjának egyik megalapítója.

egymással párhuzamosan. A pólusok között pedig nyilván számos módon alakult mindkét oldal, hol egymással ellentétes, hol egymáshoz közelítő élete.

A gyilkosság színhelye és a gyilkos személye

Borban az Organisation Todt szervezet legfőbb építési irányítója Werner Zscheile mérnök volt.⁸ A Berlin táborban élő 3000 magyar munkaszolgálatos az OT irányítása alatt számos munkahelyen végzett sokféle munkát. A munkaszolgálatosok döntő többsége a bányaműveléssel összefüggő nehéz fizika munkával járó beosztást kapott, alapvetően három munkaterületen (Tagebau, Stollenbau, Hochwasserdam).⁹ Mindhárom helyen dolgoztak fűrészek, olyanok, mint a meggyilkolt Trombitás. Ő tehát bármelyik munkahelyen végezhetné az emberpróbáló fűró munkát. A Tagebau (külszíni fejtés)¹⁰ munkahely vezetője Bauer, irodavezetője Behr, főmérnöke Starke volt.¹¹ Ebből és „A Trombitás” című írásból arra lehet következtetni, hogy a gyilkos Fiala és Trombitás munkahelye nem itt

⁸ Werner Zscheile, a Siemens-Bauunion GmbH mérnöke. Marsch von Juden von Bor nach Cservenka und Baja [Zsidók menetelése Bortól Cservenkára és Bajára]. Bundesarchiv, Ludwigsburg. Auszug aus den Akten EGR 3870 der Entschädigungskammer des Landgerichts Stuttgart. V.503 ARZ Bl. 34.35. 99160. 271.

⁹ XXIV. Einsatzgruppe Südost. 1943.05.20. Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde OT 03C, 620.

¹⁰ A Tagebau külfejtést, külszíni fejtést jelent, ami a bányászati szaknyelvben általában a föld felszínén vagy az alatt, csekély mélységben fekvő ásványok kitermelésére irányult, és amit megelőzött a meddő rétegek eltakarítása. Borban következetesen a Tagebau megnevezést használták, és nem a vékony, hanem a vastag, egy egész hegynyi meddőréteg eltakarítását jelentette. A bori Tagebau is külszíni fejtést jelentett, hegybevágások, lépcsők kialakításával, fűró és robbantásos technika alkalmazásával.

¹¹ Minderről Fejér István hagyatékából tudhatunk (a. n. Pollák Margit; Szeged, 1920. május 9. – Budapest, 1980. augusztus 9.) bori munkaszolgálatos, budapesti hadbírószági tanfolyami hallgató, grafikus, közgazdász, akit 1943-ban vittek Borba, a Berlin táborba. Hagyatéka a Budapest Főváros Levéltárában (a továbbiakban: BFL) található. Autográf feljegyzés Fejér István bori munkahelyeiről. III. rész, 22. pont. BFL XIV. 227. 1 d.

volt. Bárány Elemér alagútról írt akkor, amikor a gyilkosság körülményeiről beszámolt. Az említett három munkaterületen két alagút fúrásánál dolgoztak magyar munkaszolgálatosok. Mindkettő a Bor környéki hegyekből, a bányászatot fenyegető folyóvizek, áradások elvezetését és egyben hasznosítását szolgálta. A nyugatról érkező Bori patakot (Borski Potok) úgy akarták alagútba vezetni, hogy a patak völgyében zárógátat építettek (Hochwasserschutzdam).¹² A záró- vagy árvízvédelmi gát egyben átereszt is volt, ami új folyómederbe terelte a vizet. Mindez az ércelőkészítéshez szükséges ülepítőmedence létesítését is magával hozta volna. A másik alagút az északnyugatról érkező Bori folyó (Borska Reka) elvezetését célozta a Tilva Mika nevű hegy külszíni, művelés területéről. Ezt a munkahelyet a németek Stollen-nek vagy Stollenbau-nak (Tárnának)¹³ hívták. A Tilva Mika hegy és valahol a Berlin tábor között futó alagút fúrását több helyszínen kezdték el. Nemcsak az alagút két végpontján (Einlauf [beöntés] és Auslauf [kiöntés]), hanem a nyomvonalon létesített három, egymástól egyenlő távolságban lévő aknákn keresztül is.¹⁴ Ezek voltak az „ablakok” (Fenster 1., Fenster 2., Fenster 3.).¹⁵

A Yad Vashemben őrzik az egyik volt bori munkaszolgálatos kárpótlási igénylésével kapcsolatos dokumentációt.¹⁶ Weil László az általa kb. két-három km hosszúnak mondott Stollenbau alagútban végzett munkájáról azt írta, hogy *„tudomásunk szerint az alagút megépítése azért volt szükséges, és azért dolgoztak ott éjjel-nappal,*

¹² A Hochwasserschutzdam szó szerinti jelentése: magas vízzáró gát. Helyesen Hochwasserschutzdamm-nak kellene írni, de Borban egy szóvégi „m” betű elhagyásával írták.

¹³ A Stollen (Tárna), Stollenbau (Tárnaművelés) szakkifejezés általános jelentése a bányászatban az, hogy olyan bányaművelést folytatnak, amely során a föld kérgébe folyosószerű bányaművet építenek, amely az ásványtelep feltárására, légvezetésre, bejárásra, vízmentesítésre, szállításra szolgál.

¹⁴ Deutsch, Juda [Deutsch Lajos György]: *Bor. Rabszolgavásár a második világháborúban*. Netanya, Szerzői kiadás, 2000. 36–37.

¹⁵ Néhány visszaemlékezésben csak két Fenster-ről (Ablakról) tesznek említést.

¹⁶ Ladislaus Weil [Weil László] kárpótlási kérelmének anyaga. Tel-Aviv, 1976.03.07. Yad Vashem Archives (a továbbiakban: YVA), (Jeruzsálem), Material, Bor, SI 25.038., SI 24.963.

*mert ennek az alagútnak kellett szolgálnia a hegyről lezúduló víz elvezetését. A víz beszivárgott, és elárasztotta a bánya egyes részeit. [...] Ezt az alagutat a bánya fölött építettük. Azt, hogy az alagút a vízelvezetést szolgálja, a munkavezetőktől tudtam meg. [...] Az alagútban ez volt a munkám: éjszakai műszakban 6-8 hónapig héjazatot és cementezést csináltam. [...] A körbetonozást végeztem. [...] Munkahelyemet Fenster I.-nek [Ablak I.-nek] hívták, a tábor és a város között volt”.*¹⁷

Bárány Elemér hagyatékában találtam egy jegyzetet arra vonatkozóan, hogy Taub Nándor,¹⁸ Izraelbe kivándorolt volt bori munkaszolgálatos ismerte a gyilkos todista mérnököt, Fialát.¹⁹ Natan Taub magyar nyelvű visszaemlékezését szintén a Yad Vashemben őrzik. A szabadkai születésű Taub ezt írta magáról: „*Én a Stollenbaunál dolgoztam. Eleinte a csilléknél. Minthogy azonban tudok szerbül beszélni, megismerkedtem a szerb raktárossal, aki magához vett és én is 'Herr Magazinér' lettem. A raktárban a karbidlámpákat kezeltem, töltöttem, tisztogattam, amelyeket a Stollenbaunál használtak. [...] Volt még egy feladatom, nevezetesen az OT főmérnökének, Fialának a ceruzáit kellett hegyeznem. Még csiszolópapírral is le kellett csiszolnom, hogy tökéletesen sima legyen a felülete. Egyszer nem volt megelégedve a munkámmal, lefektetett a földre és korbáccsal alaposan elvert. Neki tréfa volt, de nekem nem. [...] A bányánál olasz foglyok is dolgoztak tőlünk elkülönítve. Valamilyen ünnep alkalmával az olaszok megfőzték a Fiala farkaskutyáját. Fiala sokáig kerestette, amíg rájött, hogy mi történt vele. Az olasz foglyokon azután súlyosan megtörtölte a kutya*

¹⁷ Uo.

¹⁸ Natan Taub [Taub Nándor/Nátán] (a. n. Lipkovits Fáni; Szabadka, 1920. január 6. – Izrael,?) 1943-ban vitték Borba, a Berlin táborba. V./2. szd. V. közérdekű munkaszolgálat (kmsz.) pótzászlóalj (pótzlj.); a. sz. (azonosítási szám): 0105.20.0065. Szerb bányásztársának segítségével 1944 augusztusában megszökött Borból és partizán lett. A Tito-partizánok között részt vett a németek elleni fegyveres harcokban, egészen Belgrád felszabadításáig. Jugoszláviából 1945 őszén vándorolt ki Izraelbe.

¹⁹ Bárány Elemér hagyatékából egy részt 2008. november 17-én kaptam meg második feleségétől (Bárány Elemérné született Wollner Ilona a továbbiakban Bárány Ilona, Margitta /Románia/, 1912.? – Naharija,?), kozmetikus.

halálát.”²⁰ Egy mások, szintén Izraelbe kivándorolt volt bori munkaszolgálatos, aki kiváló könyvet írt a bori munkaszolgálatról, annyit tett mindehhez hozzá, hogy Fiala „brutális verekedő” volt, aki „kabátujjába rejtett gumibottal járt és ütötte az embereket”.²¹

Források hiányában nem lehet tudni, hogy a Stollenbau alagútból mennyi készült el 1944. augusztus végéig, a munkák leállásáig. Jugoszlávia felszabadítása után azonban folytatódott az intenzív bányaművelés, ami alapvetően megváltoztatta a környezetet. Kérdéses az alagút további sorsa is. A szerb források egyike szerint 1982-ben és 1990-ben végül is elvezetésre került a Bori folyó. A jelenlegi térképek alapján az elterelés nyomvonala azonos vagy nagyon hasonló, mint amilyen a németeké volt. A kb. három km hosszú elterelés a mai térképeken jól látható, „Bor river deviation” [Bori folyó elterelése] megjelöléssel.²² A megváltoztatott irányú Bori folyó a várostól északra lévő, Krivelj környékén eredő patakba ömlik (Kriveljska potok), amely azután délkelet felé haladva, Európa egyik legszennyezettebb folyójaként, Zaječartól északra ömlik a Timok folyóba, majd pedig a Dunába.

Bárány Elemér, a szerző

Bárány Elemér bori munkaszolgálatos és későbbi élete jól dokumentált, azt az *Új Kelet* napilapban foglalta össze.²³ Ismerjük a temetésén elhangzott, életét röviden összefoglaló gyászbeszédet is.²⁴

²⁰ Natan Taub visszaemlékezése. Tel-Aviv, 1958.10.09. YVA Record Group: 03. File Number: 1063.

²¹ Deutsch Juda: *Bor: Rabszolgavásár a második világháborúban*. Netanja: magánkiadás, 2000, 44.

²² Marioara Nicoleta Filimon et al.: Use of enzymatic tools for biomonitoring inorganic pollution in aquatic sediments: a case study (Bor, Serbia). *Chemistry Central Journal*, 2013. 7. sz. 59. Figura 1. [Térkép 1.] <https://ccj.biomedcentral.com/articles/10.1186/1752-153X-7-59>. [Utolsó letöltés 2019.01.01.]

²³ *Új Kelet* (Tel-Aviv) 37. 1985. november 4. 11320. sz. 3.

²⁴ Sz. i.: Bárány Elemér [olvashatatlan] Slosimjára. I.M.B.K. [Izraeli Magyarul Beszélők Klubja] Naharija, é. n. A kisnyomtatvány Bárány Elemér hagyatékában található, a szerző magángyűjteményében. Slosim: a gyászidő második

A tábori levelezőlapjait a Yad Vashemben,²⁵ a Borból hazahozott, monogramjával ellátott alumínium kulacsát pedig az észak-izraeli, cfáti Emlékmúzeumban őrzik.²⁶ Az élettörténetének hiányzó részleteit pedig a 2008-ban 96 éves feleségétől sikerült megtudnom.²⁷ Ezek alapján összerakható a kép, miszerint Bárány 1942-ben Szentkirályszabadjára vonult be munkaszolgálatra. Innen vitték Borba. Lehetséges, hogy századtársa²⁸ volt a szintén erdélyi származású Trombitás, de az is lehet, hogy Trombitást a lakhelyéhez közelebbi Tasnádról,²⁹ egy másik munkaszolgálatos századdal vitték Borba. Az azonban biztos, hogy a nagyváradai Bárány és a Beszterce környékéről származó Trombitás ágysszomszédok lettek a Berlin táborban. Először Bárányt is a bányába osztották be munkára. A munkák megkezdésének legelején azonban egy Rosen nevű, a német konyhán dolgozó todista szakács maga mellé vette. Bárány ugyanis kísértetiesen hasonlított a szakács Oroszországban, a Wehrmachtban harcoló fiához. Rosen a védelmébe vette, és élelemhez juttatta, valamint – ami legalább ilyen fontos volt – informálta őt, illetve rajta keresztül rabtársait a hadi helyzetről. A munkák befejezésének időszakában, 1944 augusztusában, maga Rosen bízta Bárányt a szökésre. Bárány megfogadta tanácsát, és egyik bajtársával, Schwartz Sándorral együtt meg is szökött a Borból elindított első menetből, rögtön az indulást követően, feltehetően még az indulás

periódusa. A gyásziidőszak első periódusát (siva) követő időszak, ami a temetés utáni hetedik nap és a temetés utáni harmincadik nap közötti időszakot jelenti.

²⁵ YVA Material, Bor, SI 27974. Két tábori levelezőlap, mindkettő feladója Bárány Elemérné és címzettje Bárány Elemér. Közülük az egyiket a címzett a bori Berlin táborban kapta kézhez.

²⁶ Magyar Nyelvtérületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma, Cfát (továbbiakban: MNYSZZSE). Nytsz.: 6253. Az eldeformálódott, de jó állapotban lévő alumínium kulacs elején, éles eszközzel belekarcolt pontokból áll össze az egybefonódó „BE.” monogram, alatta, „Bor, 1943-44.”. A kulacs tetején még néhány olvashatatlan betű és szám is látható.

²⁷ Az *Új Kelet*ben megjelent hirdetéseim (2008. október 11., 2008. október.14.) nyomán keresett meg Bárány Ilona. Két, kézzel írt postai levelet kaptam tőle 2008. november 8-i, valamint 2008. december 29-i keltezéssel.

²⁸ Bárány Elemér szentkirályszabadjai, majd bori száadzsáma: 110./59. táb. mu. szd.

²⁹ Borba az észak-erdélyi Tasnádról a XII./5. kmsz. szd. került.

napján, 1944. szeptember 17-én. Bárányék partizánnak álltak, és részt vettek a németekkel szembeni fegyveres harcokban. Kevésen múlt, hogy a visszavonuló németek felkoncolják őket, de végül megmenekültek. A nekik megkegyelmező német katonák életét pedig egy fordított helyzetben ők mentették meg. Bárány végül szerencsésen hazaért Nagyváradra, ahol viszont nem találta az auschwitzi megsemmisítő táborban megölt szüleit, feleségét és fiát. Ismét házasságot kötött egy hasonló veszteségeket elszenvedett nagyváradai asszonnyal, majd 1964 novemberében kivándoroltak Izraelbe. Az eredetileg fakereskedő Bárány tisztviselőként élte le életét Nahariján. Itt 1982-ben másodmagával megalapította az Izraeli Magyarul Beszélők Klubját. A népszerű intézmény titkára, majd díszelnöke lett egészen 82 éves korában bekövetkezett haláláig. Önkéntes munkáját – többek között – felesége vitte tovább.

Összefoglalás

Az életerős Trombitás halálának kegyetlen története több, mint megrendítő. A halálát elbeszélő, a történetét közlő írással kapcsolatban azonban néhány, nehezen megválaszolható dilemmára, néhány ellentmondásra fel kell hívunk a figyelmet.

Létezik egy munkaszolgálatos áldozat, akinek a becenevén és néhány, beazonosításra alkalmatlan adatán kívül nem ismerjük a személyét. A gyilkosságnak van egy nagyjából lokalizálható helyszíne, de a helyet és az áldozat sírhelyét soha nem tudjuk meghatározni. Nincs tehát személyazonosság és korpusz. Nem ismerjük a gyilkos adatait, kizárólag a vezetéknevét és hozzávetőlegesen a beosztását. Tudunk viszont arról, hogy kifejezetten szadista ember volt, aki rendszeresen, saját kezűleg alkalmazott erőszakot. Gyűlölte a neki beosztottakat, legyenek azok zsidók vagy olasz hadifoglyok. Mindez bármennyire is elítélendő és büntetendő, önmagában véve nem alapozza meg egy különös kegyetlenséggel, nyilvánosan elkövetett gyilkosság vádját. Ismerjük és hitelesnek tarthatjuk a narrátor személyét, jól ismerjük bori és későbbi élettörténetét. Ő a barakkban kb. 14 hónapon keresztül ágy- és beszélgetőtársa volt az áldozatnak, aki földije is volt egyben. A

szerző azonban még a jegyzetei között sem említi Trombitás valódi nevét. Miért nem akarta közölni a nevét, hogy az utókor név szerint tudjon emlékezni Trombitásra? Az általa talán ismert leszármazottakra való tekintettel, tapintatból nem nevezte nevén az áldozatot? De hiszen egy családtag a személyleírás alapján úgyis felismerte volna Trombitásban a hozzátartozót. (Trombitás azonosíthatatlan hozzátartozói sajnos nyilván elpusztultak Auschwitzban, akárcsak Bárány Eleméré.)³⁰ Bárány Elemér szemtanúként írja le a gyilkosságot, miközben tőle magától tudjuk, hogy ez nem lehet igaz, vagy a szintén nyilvánosan közölt bori visszaemlékezésében nem írt igazat. (Az *Új Kelet*ben közreadott saját bori történetéből egyértelműen kitűnik, hogy a gyilkosság időszakában már régen egy teljesen más munkahelyen, a német konyhán dolgozott.) Ismerünk olyan hiteles visszaemlékezőt, aki a gyilkosság elkövetésének helyén a gyilkos beosztottja volt, de Izraelben adott, alapos tanúvallomásaiban sem beszélt a Trombitásról. Ismerjük a szintén Izraelben élt volt munkaszolgálatost, aki alapos adatgyűjtés után könyvet írt Borról. Ő sem említi Trombitást. A Trombitás meggyilkolását sokan látták, este a táborban még többen tudomást szereztek róla, és káddist mondtak érte. A gyilkosság története mindaddig teljesen ismeretlen maradt, míg a szerző 1985-ben nem írt róla. Utána sem tudunk olyan forrásról, amely idézte volna a szerzőt, vagy megemlítette volna Trombitás történetét. Van tehát egy másodkézből, hallomásból ismert drámai és elfelejthetetlen történet, amit a szerzőn kívül sohasem említett egyetlen túlélő sem. (Nem elégséges magyarázat erre, hogy a visszavonulás során éppen azokat gyilkolták meg a legnagyobb számban, akik ismerhették Trombitás történetét.) Tehát egy forrásunk van, egy tanunk van, aki csak hallhatta a történetet. Szabad-e ezek után, az ennyi bizonytalanságot is tartalmazó, súlyos történetet közölni?

Trombitás leírt története hasonlít az oral history anyagokból ismert elbeszélt történetekhez. A tudományos igényű, objektív

³⁰ Besztercéről 1944. június 2-án és 6-án 5981 zsidót, Nagyváradról 1944. május 23-án és június 27-én 27.215 zsidót deportáltak. Vadász Ferenc: Nappalok és éjszék egybefolytak... – Titkos feljegyzések kerültek elő a deportáltak számáról és elhurcolásuk időpontjáról. *Kritika*, 1988. 1. 5.

történetírással szemben a Trombitás-történet formai pontatlanságai, logikai buktatói és szubjektív megközelítései nem adják a bizonyosság erejét, miközben hitelesnek tekinthető. Egy volt bori munkaszolgálatos tanúvallomása a bori munkaszolgálatról, ahol azonban mindenképpen megtörténhetett a kegyetlen gyilkosság. Bizonyos, hogy az adott körülmények között ennek megvolt a lehetősége. A holokausztirodalomból is jól ismert helyzetről van szó, arról, amikor nem maradt fenn dokumentum vagy sír a gyilkosságról vagy tömeggyilkosságról, de az nagy valószínűséggel megtörtént. Amikor az írott vagy szóbeli visszaemlékezés ugyan sok helyen pontatlan és utólag tisztázhatatlan, de szinte mégis bizonyos, hogy az áldozat megölése és eltüntetése az adatközlő által elmondottak szerint vagy hasonlóan megtörténhetett.

A Trombitás története egyben keretbe foglalja a bori munkaszolgálat majdnem egészét. Néhány oldalon jó összefoglalását adja a munkaszolgálat mibenlétét. A leírás egyben alkalmat ad Bárány Elemérnek az évtizedekkel későbbi emlékezésre. Rekonstruálja a vele és bajtársaival történeteket, egyben segíti önmeghatározását a kivándorlását követően, egy számára új társadalmi közegben. Nyilván a túlélés nehézségeivel való szembenézés szándékával is íródott, hiszen ő is a Trombitás sorsára juthatott volna. A fizikai halál és a nyomtalan eltűnés lehetősége jelen volt az ő, és szinte minden bajtársának életében a bori munkaszolgálat egész időtartama alatt. A Trombitás szimbolikus alakja a bori munkaszolgálat szimbolikus alakjává és metaforájává vált. A Trombitás történetének rögzítése valóban egy „írásba foglalt kádis” a bori munkaszolgálatosokért, az ott meghaltakért mondott „gyászima”.

A TROMBITÁS³¹

(Aki örök emlékként betonba temetve maradt Borban)

A Trombitás ágyszomszédom volt a barakkban ahol aludtunk, három emeletesen álltak a fekvő helyek. Én és a Trombitás az alsó traktuson feküdtünk, szemben egymással, és ha beszélgetésre volt kedvünk, nem zavartunk senkit. Miért hívták őt Trombitásnak, mert a román hadseregben az volt a beosztása, és mert naivságában úgy gondolta, hogy a munkaszolgálatban egy jó könnyű beosztás lehet belőle. A trombitát már Nagybányán elkobozták tőle, nagy bánatára. Nagyon szerette a családját, a fényképeit mindig kéznél tartotta, és ha egy szabad perce volt vagy nézte vagy mutogatta a képeket. Igaz, roppant édes két kislánya volt, csupa szőkeség 5 és 7 évesek, hosszú hajuk loknikba csavarva omlott a vállukra. A Trombitás és a felesége is nagyon szép pár volt, mindketten igazi germán típusok voltak, a Trombitás jó 2 méter magas, szélesvállú, egyenes, mint egy szálfá. Beszterce környékén éltek nagy szerelemben annak ellenére, hogy a Trombitás Anyja ellenezte a házasságukat, de amikor látta a menyec szorgalmát, aki mindég csak a gazdaság gyarapodását szorgalmazta és nem a szép ruhák után epedt, akkor nagyon megbékéltek és a két gyönyörű unoka is járult hozzá (sic!). A magyarok bejövetele után az üzlet-engedélyt bevonták és a megélhetésre a Gazdaság maradt, ami

³¹ A Trombitás c. írás általam ismert módon, három formában maradt fenn. Az egyik az *Új Kelet* független napilapban jelent meg, a másik formátumot a cfáti MNYSZZSE-ban őrzik. Nytsz.: B.5077. Az utóbbi géppel írt, három oldalas (A/3), nem a napilapból másolt, de fénymásolt forma, ami nem egyezik meg teljes egészében az *Új Kelet*ben megjelenttel és egy harmadik formátumban írtakkal. Ez utóbbi az eredeti, sűrűn gépelt (A/4-nél nagyobb), két oldalas példányát Bárány Elemér özvegyétől kaptam. Ezt nagyon rossz, utólag sem javított gépelési és helyesírási hibákkal írták, viszont tartalmaz egy fontos, nyolc sorral hosszabb bekezdést (amelyet az *Új Kelet* közölt, a cfáti Emlékmúzeumban őrzött anyagban viszont nincs benne). A harmadik változat tartalmazza továbbá a szöveg legvégén, a káddis szövegének első mondatát. Az írást a harmadik formátum, azaz az eredeti és egyben teljes szöveg alapján közlöm, míg az *Új Kelet*ben való megjelenéstől való eltérést külön lábjegyzetben jelzem. Az írást szöveg híven közlöm, a szögletes zárójelekbe tett pontosítások, javítások stb. tőlem származnak.

biztosította a nyugodt megélhetésüket. A három hektár földből mintagazdaságot varázsoltak.

Mi volt a fő témánk? Hogy kerülünk élve ki ebből a Pokolból és Palesztinába. Palesztinában szeretném átadni a gazdaságomban szerzett tapasztalataimat, ami még ott is hasznára válna a közösségnek. Tudod, mondom,³² érthetetlen, hogy ekkora tömeg ember egyetlen alkalommal se lázadjon fel és ne menjen neki pusztá ökölrel kínzóinak. Na látod, ez lebeg állandóan a szemem előtt, szeretném megmutatni nekik, hogy halálmegvetően tudunk, mi zsidók is visszaütni! Sajnos ez a társadalom meg van fertőzve a náci eszmétől és senki nincs, aki felemelné szavát vagy cselekedne valamit az üldözöttek nevében.³³

Borban a rézbányában a legnehezebb munkát végezte, a fűrőgépen dolgozott, munka után felismerhetetlen volt a rárakódott kőportól, de azért nem esett nehezebbre másik két ember normáját is elvégezni. A fontos az volt számára, hogy el legyen látva ennivalóval, mert enni azt tudott akár 10 adaggal is. Jobb módú fiúk annyira irtóztak a bányamunkától, hogy minden javuktól megváltak és arra áldozták, hogy ennivalót vegyenek a szerbektől. A szerbek, akik a bányában dolgoztak nem voltak elkülönítve, csak amiután elhagyták a munkahelyet volt tilos velük szóba állani. Ők voltak, akik megszervezték a szökését jó néhány bajtársunknak a partizánokhoz. Lebukás csak egyszer volt, amikor három bajtársunkat elfogták és kivégezték őket.³⁴ A 1944 kezdődő tél [1943–1944 tele] nagyon hideg volt, nagy hóval úgy, hogy sokat szenvedtünk az átfűthetetlen fabarakkokban, de a munkának úgy bent a bányában, mint a szabadban annak ellenére, hogy a frontok állása már szembetűnően rosszra fordult, a németek úgy hajszolták a

³² A harmadik (eredeti) formátumban „tudod, mondom” (vagyis Bárány Elemér mondta), az *Új Keler*-ben megjelent változatban „tudod, mondotta” (vagyis Trombitás mondta) szerepel.

³³ A teljes bekezdés hiányzik a cfáti Emlékmúzeumban őrzött szövegből.

³⁴ Összesen két munkaszolgálatost végeztek ki Borban: Friedmann Sándor (Budapest, 1907.–Bor, 1944.04.02.), I. kmsz. zászlóalj, budapesti lakos. A másik kivégzett Béla Tibor. Róla nincs adat a Hadisír nyilvántartóban. HM HIM Hadisír nyilvántartó, név szerinti keresés: <http://www.hadisir.hu/hadisir-nyilvantarto>. Utolsó letöltés 2019.01.08.

munkát, mintha Borban dőne el az ezer éves birodalom sorsa.

A hó belepett mindent, mintha vattába csomagolták volna a világot, a kitaposott gyalog úton rongyokba burkolt kísértettek közlekedtek, mint elátkozott szörnyszülött törpék, több, mint 1 m mély volt. A háterben a vörös hegy, mint a pokol tornáca magaslott ki, mivel a tárna fölött a hegy függőleges volt és a hó nem tapadt meg rajta. A szokásos napi anyag-szállítmány megérkezett. Rettegve szemlélték a csonttá fagyott beton-kavicsot, amelyet valamelyik folyóból termeltek ki és raktak vagonokba, amit ki kellett rakni. A meggyötört elcsigázott muszosok hozzáfogtak csákányozni, de nem mentek semmire, a kő csak szikrázott, nem lehetett megsemmisíteni. A németek botokkal hajszolták az embereket, de a sok verés csak arra volt jó, hogy az emberekből kivették azt a kevés erőt is, ami bennük volt.

Másnap Fiala főmérnök, aki rettegésben tartotta a több mint 4000 munkaszolgálatost, de a németeket is, akik között akadt egy, egy emberségesebb ember is, látva a mind több végkimerült muzulmán,³⁵ akiken megesett a szívük. Fiala a kegyetlen jéghideg szemével, rideg mosolytalan arcával a megtestesült Sátán, felrendelte a bányából egy csoport munkást (sic!), akik úgy néztek ki poros arcukkal és a pokrócokból szabott köpenyekben, amely pokrócnak kivágták a közepét a fej számára. Tekintettel [arra], hogy nem volt szabad sárga csillag nélkül közlekedni, rá festettek elől hátul egy-egy sárga csillagot és össze fogták spárgával.³⁶ A kavics másnapra még jobban össze fagott még jobban szikrázott, akkor lépett a Trombitás Fiala elé és kérte, engedélyezze a fűrógép felhozatalát és Ő felszaggatja a követ. Amikor a Trombitás, mint egy Herkules hozzá fogott, az Ő kezébe[n] úgy állt a súlyos fűrógép, mint egy játékszer, pár óra alatt le lett takarítva a sok vagon. A Sátán Fialának annyi dicsérő szava volt csak, hogy Verfluchter Jude [átkozott zsidó], és

³⁵ A német koncentrációs táborokban a „muzulmánok” azok a még élő foglyok voltak, akik az átélt szenvedések hatására feladták az életben maradás reményét és élő hallottként várták a végső megsemmisülésüket, megsemmisítésüket. Borban nem volt koncentrációs tábor és Borban nem voltak „muzulmánok”.

³⁶ Borban a sárga csillagot 1944. március 30-tól kellett a külső ruházaton viselni elől és hátul.

elment – földre szegzett fővel, talán akkor fogamzott [fogant] meg gonosz agyában, hogy elpusztítja azt a sikerült zsidó ember-példányt.

Lassan eljött a tavasz, a helyzetünk mind rosszabbra fordult, ahogy a németek minden front-szakaszon [az] egyik vereséget a másik után szenvedték [el]. A hazulról kapott rossz hírek aggasztottak bennünket, levelek alig jöttek, de hogy a posta érkezett, azt láttuk, hogy a keretek [katonai keret tagjai] olvasták a postájukat. Szöllösi tizedes, aki kolozsvári ember volt, a 110./59. század írnoke, roppant rendes, aki csak a muszosok között érezte jól magát. Párunk levelét megmentette a megsemmisítéstől és átadta, hogy elolvashassuk. A Trombitás is elolvasta a családjától kapott utolsó levelét, amelyben írták, hogy beköltöztek Besztercére, hogy együtt legyenek a család többi tagjával.³⁷ Vigasztalan volt, hogy miből fognak élni és mi lesz a gyönyörű minta-gazdaságával, amely biztosította a család gondtalan megélhetését. Vigasztaltam, hogy nekünk zsidoknak bízni és hinni kell az életben, de neki a rossz előérzete megmaradt. Jöttek a nekünk jó hírek a front összeomlásáról, a partra szállásról.³⁸ Szorongtunk, mert a németek állandóan azzal vigasztaltak bennünket, hogy ha megszűnik a részbánya, mi is megszűnünk, de még jobban aggódtunk a családukért, akikről kezdtek jönni a lapok Waldseeből és akkor már tisztába lettünk, hogy Németországba deportálták őket.³⁹ Nem

³⁷ A Trombitás családjának Besztercére költözésének valódi oka minden bizonnyal a gettósítás volt. Előfordulhatott, hogy a családtagok önkéntesen költöztek be a gettósítást megelőzően Besztercére. Mindebből eredően a Besztercéről Borba küldött utolsó levél feladási dátuma kizárólag csak 1944. június 6. előtről származhatott.

³⁸ A normandiai partraszállás kezdete 1944. június 6-án volt. A Besztercéről érkező utolsó levél és partraszállásra való utalás kronologikus rendben követik egymást.

³⁹ „Az Auschwitzból magyarországi rokonokhoz, szeretteikhez küldött Waldsee-levelek elsődleges célja az volt, hogy – hamis látszatot keltve – megnyugtassák az otthon maradtakat, hogy jól vannak, életük nem forog veszélyben. Az SS természetesen szigorú cenzúrát alkalmazott, s ennek egyik jeleként a levelek mindig ceruzával íródtak. Az otthoni címekre, esetleg munkaszolgálatos táborba szóló roppant szűkszavú írásokban a foglyok minden esetben csak a legfontosabb, mindig pozitív információt közölhettek.”

gondoltuk, hogy Hitler minden idők legnagyobb népirtójának majdnem sikerült Európa zsidóságát elpusztítani, azt hittük nem lesz ideje rá, de sajnos volt. Találgattuk, hogy hol lehet ez a Waldsee, meg is találtuk a térképen valahol Németországban, de a rossz hírek sajnos meg sem közelítették a valóságot Auschwitzról.

Augusztus elején az alagútba egy 2x2 méteres beton oszlopot kezdtek önteni, amely munkán részt vettek a németek is Fiala vezetésével, hogy mit szolgált volna ez az oszlop nem tudtuk, és hogy mi, túlélők megemlegetjük egy életen át, az biztos. A betonbeömlése a zsálaszásba egy csövön keresztül történt, amelyet a Trombitás irányított egy széles pallón állva, hogy egyenletesen folyjon. Egy perc töredéke alatt Fiala, aki ott állott, hátulról belökte a Trombitást a betonba, ahova állva ugrott be, és rögtön térdig süppedt. Az ott dolgozók mindjárt kapkodtak valami mentő alkalmatosságot lenyújtani, hisz a híg beton, mint valami hínár, nyelni kezdte Őt, erre Fiala kivette a revolverét és elordította magát, Los-Los [gyerünk-gyerünk], mindenki a helyére, folytatni a munkát, egy-kettő. A Trombitást nyelte a beton, már jóval térden felül volt. A csővezeték irányítását egy másik ember vette át, aki mindent elkövetett, hogy kerülje a Trombitás testét, de a beton szintje állandóan emelkedett. Ő állott szobor szerűen, jajszó nélkül, mint aki mindennel leszámolt az életben. Lassan benyúlt a zsebébe és kivette a családjá fényképét és a csurgó könnyein át nézte őket hangtalanul. A szemünk találkozott, hosszan néztük egymást, azt hiszem rajtam keresztül búcsúzott a családjától, akiket megismertem a képekről. A fényképeket az egyik kezébe vette, nehogy bepiszkolódjon a betontól, mi csak néztük, tehetetlen megrendült fájdalommal, de egymásra sem mertünk nézni, hogy nem akadt köztünk egy ember sem, aki bosszút állt volna ezért a sikerült bajtársért, akire mindnyájan büszkék voltunk. A beton lassan elnyelte a Trombitást, a keze még kinyúlt a képekkel. Hogy milyen erő volt az, amely kis ideig éltette kezét, azt nem tudom, míg aztán egy rándulással elhalt a kéz és a képek is a betonba veszttek.

Szécsényi András: A pokol fedőneve: Waldsee. Magyar foglyok levelei Auschwitzból. *Archivnet*, 14. évf., 2014. 3. sz.
http://www.archivnet.hu/kuriozumok/a_pokol_fedoneve_waldsee_magyar_foglyok_levelei_auschwitzbol.html (letöltés ideje: 2019. május 30.)

Fiala aki osztrák-német volt, elhagyta a munkát egy RUHE-val [csend!]⁴⁰ bezárva az eseményt. Talán így akarva elpusztítani a németek árja faji elképzeléséről azt az ember-példányt, aki 100%-ban be lehetett skatulyázni fajtvörvényükbe és az pont egy zsidóban összpontosult.

Este az egész század, de még más barakkokból is lopva jöttek, hogy egy Kadischt [kaddist] mondjanak a Trombitásért, akit e néven foglaltunk imáinkba és a többi, több ezer bori munkaszolgálatost, akiknek a betonba temetett ember állított örök emlékművet. „Jiszkadál Vöjiszkadál”.⁴¹
Emlékezz!!!

Bárány Elemér (Meir)

110./59. Munkás Század [munkásszázad]

Felhasznált irodalom

Források

Bárány Elemér: A Trombitás (Aki örök emlékként a betonba temetve maradt Borban). *Új Kelet*, 1986. december 5. 3.

XXIV. Einsatzgruppe Südost. 1943.05.20. Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde OT 03C, 620.

György Lajos kiadatlan bori naplója, 1944. szeptember 17–29. 24.
Örzési hely: György Péter, Budapest, magánarchívum.

⁴⁰ A harmadik (eredeti) szövegben „RUHE” (csupa nagybetűvel írva), a cfáti Emlékmúzeumban őrzött példányban „Rusch” vagy „Ruech” szerepel (nehezen olvasható). Ezekben a formákban egyiknek sincs értelme.

⁴¹ A gyászolók halotti imájának, a káddis első sorának részlete, ennek régi héber kiejtéssel történő fonetikus átírása (teljes első sora): Jiszgádál vöjiszkádás sómé rábó! (Dicsérjük és magasztaljuk az Ó nagy nevét!).

Fejér István hagyatéka Budapest Főváros Levéltárában, Autográf feljegyzés Fejér István bori munkahelyeiről. III. rész, 22. pont. BFL XIV. 227. 1 d.

Marsch von Juden von Bor nach Cservenka und Baja [Zsidók menetelése Borból Cservenkára és Bajára]. Bundesarchiv, Ludwigsburg. Auszug aus den Akten EGR 3870 der Entschädigungskammer des Landgerichts Stuttgart. V.503 ARZ Bl. 34.35. 99160. 271.

Szécsényi András: A pokol fedőneve: Waldsee. Magyar foglyok levelei Auschwitzból. *Archivnet*, 2014. 3.

http://www.archivnet.hu/kuriozumok/a_pokol_fedoneve_waldsee._magyar_foglyok_levelei_auschwitzbol.html

Ladislaus Weil [Weil László] kárpótlási kérelmének anyaga. Tel-Aviv, 1976.03.07. Yad Vashem Archives (a továbbiakban: YVA), (Jeruzsálem), Material, Bor, SI 25.038., SI 24.963.

Feldolgozások

[Bárány Elemér életút] *Új Kelet* (Tel-Aviv), 1985. november 4. 3.

Csapody Tamás: *Bortól Szombathelyig. Tanulmányok a bori munkaszolgálatról és a bori munkaszolgálatosok részleges névlistája*. Budapest: Zrínyi, 2014.

Deutsch, Juda [Deutsch Lajos György]: *Bor. Rabszolgavásár a második világháborúban*. Netanya: szerzői kiadás, 2000.

Filimon, Marioara Nicoleta et al.: Use of enzymatic tools for biomonitoring inorganic pollution in aquatic sediments: a case study (Bor, Serbia). *Chemistry Central Journal*, 2013. 7. 59.

Pajić, Tomislav: *Prinudni rad i otpor u logorima borskog rudnika 1941-1944*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.

Vadász Ferenc: Nappalok és éjjelek egybefolytak... – Titkos feljegyzések kerültek elő a deportáltak számáról és elhurcolásuk időpontjáról. *Kritika*, 1988. 1. 5.